

Stube u Bregovitoj, 1886.
»Viesti inžinira i arhitekta« 1885, br. 4

Snješka Knežević

Gornjogradske stube

– povijest i prijedlog obnove

Istraživanja i valorizaciju zagrebačkih stuba potakla je Mira Wenzler željom da u sekciji Prijedlog 21. zagrebačkog salona 1986. izloži projekt obnove gornjogradskih stuba.

Njihovo je današnje stanje otužno: zapuštene su, dotrajale, prilično oštećene pa i ruševne, a njihova neposredna okolica – često vrtovi, ali i javni zeleni prostori – zarasla podivljanim korovom, zagađena raznovrsnim otpadom, dijelovima propale opreme vrtova koji su uglavnom bezlične guštare ili deponije smeća. Jedinstven zeleni okvir Gornjega grada NIČIJI je prostor. Privatni vlasnici malo mare za nj, stanari još manje, a javne službe plaćene za njegovo održavanje i nadzor načelno ga ignoriraju. Ipak, stube se svakodnevno upotrebljavaju i pješaci ih vole kao najkraću vezu između Gornjega i dijelova Donjega grada, a mnogi dalje sjede na propalim klupama degradiranih nekadašnjih gornjogradskih promenada.

Apel za cjelovitu obnovu stuba motiviraju stoga dvije pobude: 1. da se restauriraju u obliku u kojem su se održale kao svjedočanstvo i *spomenik* zagrebačke urbane kulture 19. stoljeća i urede kao dio *zaštićenoga* zelenog okvira Gornjeg grada, te 2. da pridonesu unapređenju *kulture pješaćenja* – slobodnog kretanja, senzacija što ih pruža taj najljudskiji način kretanja – i naglašavanju njegova dostojanstva u toj maloj zoni izvan putanja automobilske svevlasti. Drugim riječima: prijedlog obnove stuba teži njihovoj uporabnoj, prostornoj, estetskoj i društvenoj valorizaciji.

On se idejno veže uz niz sebi sličnih projekata upravo iz salonske sekcije Prijedlog iz prijašnjih godina, koji kulturu smještaju u vrijeme i prostor običnog života, izvan plaćene potrošnje i takozvanih reprezentativnih aktivnosti, zasnovanih na poimanjima i interesima autoritarnih struktura. Tim naglašenim ciljem on se iskazuje alternativnim većini sadašnjih intervencija u povijesnoj jezgri Zagreba, koje površno i površinski osvježuju objekte i prostore popravkom ili estetizacijom vidljivih ploha kao »reprezentativne« scenerije, ne zadirući uopće u esencijalne razloge njihove postojane degradacije i potrebu njihova otklanjanja kao jedina uvjeta revitalizacije i zdravlja povijesnoga urbanog prostora. Baveći se prostorima i objektima, koji ni teoretski ni stvarno ne uživaju dignitet spomenika kulture¹, prijedlog obnove stuba na žalost ima to manje izgleda na realizaciju. Ako i bude zapamćen, naći će mjesto u nedoglednom čislu većih ili manjih zagrebačkih urbanih utopija koje progresivno raste s propadanjem jedinstvene povijesne jezgre Zagreba i nesposobnošću svih njegovih velegradskih urbanih projekata, a napose urbane prakse, da je valoriziraju, a ne samo iskorištavaju ili zapuštaju.

Prijedlog obnove obuhvaća gornjogradske stube urbanog karaktera, koje su oblikovane i funkcioniraju kao samostalne prostorne cjeline, pa i onda kad su integrirane u veće komplekse, kao stube južnog oboda, a ne bavi se putovima u park-šumu Tuška-

¹ Stube su dio spomeničke cjeline Stari grad Zagreb, zaštićene zakonskim aktom 1962. godine, i morale bi uživati barem elementarnu zaštitu od intervencija koje diraju u njihov stilski integritet. Predlagačice obnove stuba zahtijevat će na temelju dokumentacije i projekta obnove njihovu zaštitu kao objekta.

nac, na kojima više i nema stuba, a tvore nedjeljivo jedinstvo u njegovom sredinom.

To su: s juga, *Zakmardijeve* (Sveučilišne) stube iz Radićeve (Duge) na Strossmayerovo šetalište stube u *Tomićevoj* (Bregovitoj) ulici na Strossmayerovo šetalište stube iz *Mesničke* na Strossmayerovo šetalište; s istoka,

Male stube iz Kožarske u Radićevu (Dugu) ulicu *Mlinske stube* iz Kožarske u Radićevu (Dugu) ulicu *Felbingerove* (Sto stuba) iz Tkalčićeve (Potoka) u Radićevu (Dugu) ulicu i u nastavku

Prečac iz Radićeve (Duge) ulice na Vrazovo šetalište

Kožarske stube iz Kožarske na Mlinarsku ulicu

Becićeve stube iz Mlinarske na Jurjevsku ulicu;

unutar Gornjega grada,

Kapucinske stube iz Mesničke u Matoševu (Kapucinsku) ulicu

Tepečićeve stube iz Mesničke u Matoševu (Kapucinsku) ulicu.

Dio tih stuba sačuvan je u svom obliku iz druge polovice 19. stoljeća, a neke su preuređene ili upotpunjene kasnije, tako: *Zakmardijeve stube* u sklopu projekta Huga Ehrlicha za Strossmayerovo šetalište iz godine 1910; *Prečac* u sklopu također Ehrlichova projekta za Vrazovo šetalište iz 1911/12. godine; *Becićeve stube* izgrađene su do kolokreta u Mallinovo ulici godine 1934. prema projektu Ivana Zemljaka; *Mlinske stube* 1954. godine također prema Zemljakovu projektu, koji je obuhvaćao i oblikovanje malog parka između stuba i Tkalčićeve na mjestu kuća srušenih bombama u drugom svjetskom ratu; uspon iz *Mesničke* na Strossmayerovo šetalište moderniziran je u nekoliko navrata između dva rata i nakon drugoga svjetskog rata; također i gornji dio *Becićevih stuba*, od kolokreta do Jurjevske; gornji dio *Kožarskih stuba* (prema Mlinarskoj) tek je najnužnije popravljan nakon 1945. i nije uređen potpuno prema projektu Slavka Mencera iz 1954.

Ostale stube posjeduju svoj stariji, jedinstven dizajn, koji se od sedamdesetih godina prošlog stoljeća primjenjivao uopće na sve zagrebačke javne stube, a izradio ga je Milan Lenuci, »gradski inženir«, tada mjernik Građevnog ureda. U »Viestima kluba inženira i arhitekata« br. 1 od 31. ožujka 1883. objavio je članak »Sustav javnih stuba grada Zagreba« s preciznim nacrtima i podacima. Te je nacрте izložio osam godina kasnije na Jubilarnoj šumarsko-gospodarskoj izložbi 1891. godine u Zagrebu i dobio za njih »veliku kolajnu«, o čemu svjedoči i njegov osobni dosje pohranjen među spisima gradskog poglavarstva u Historijskom arhivu Zagreba².

Taj se sustav zbog svoje jednostavnosti, praktičnosti i jeftinoće očito upotrebljavao i nakon prvoga svjetskog rata za zagrebačke stube, a istaknutiji su arhitekti (Ehrlich, Ulrich, Zemljak) projektirali samo one od kojih se zbog važnosti njihova mjesta ili nekog osobitog susjedstva zahtijevala reprezentativnost i naglašena estetizacija. Gotovo cijeli vijek trajanja i služenja stuba zasnovanih na tom sustavu potvrdio je primjenjivost i otpornost toga vjerojatno prvog urbanog dizajna projektiranog u Zagrebu, ali njegova robustna ljepota tipično inženjerskog duha nije

pobudila veće zanimanje povijesti umjetnosti i kulture³. To rječito i karakteristično svjedočanstvo urbane kulture Zagreba u njezinu »utemeljiteljskom razdoblju«⁴ nije zaštićeno ni valorizirano, pa se to bespoštednije i bezobzirnije uništava.

Lenuci objašnjava razloge koji su pokrenuli projekt:

»Stari dio grada, nekadanji utvrđeni Grič, leži na ravni brežuljka, kojeg samo uzka kosa sa zagrebačkom gorom spaja, dočim se od ruba ove ravni spuštaju na sve strane strmine u savsku ravnici i doline potoka Tuškanca i Medveščaka, po kojih se noviji dio grada sa starim nekada samostalnim Kaptolom širi.

Obronci su tako strmi, da na nijednom mjestu nije moći najkraćim pravcem iz brežuljka u ravnici običnu cestu položiti.

Pošto je promet među gornjim gradom, krijućim u sebi skoro sve oblasti, učilišta i kazališta te niže ležećim predielu u kojih se širi promet i trgovina i koji brojem pučanstva gornji grad nadmašuju, dosta živahan, to mu nemogu zadovoljiti samo one tri ceste, koje se koso obronkom uzpinju, zato se je moralo skrbiti za svezu na više mjesta, a ta se je postići mogla samo stubami.«

Sasvim u duhu dvaju osnovnih postulata najvažnijega prostornog razvojnog dokumenta Zagreba – regulatorne osnove utvrđene 1865. i odobrene 1866 – a to su: »uredjenje i uklođenje manah u postojećem dielu grada« i »razprostranjenje grada (...) s obzirom na shodno obćenje sa starim«⁵, sedamdesetih i osamdesetih godina razvija se u teorijskim razradama i ostvaruje u prostoru vizija integracije urbanog prostora i uspostavlja novo urbano mjerilo. Taj je proces postupan, bitno određen prilagodbom mogućnostima sredine, što suvremenike ispunja nestrpljenjem i nezadovoljstvom, o čemu doduše neagresivno ali ipak dovoljno jasno govore gotovo svi dokumenti koji se bave izgradnjom Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća. No upravo relativna usporenost tog procesa i ustrajna težnja da se unatoč siromaštvu komune, neprestanoj restrikciji razvojnih planova i odgađanju većih projekata za bolje godine i desetljeća ipak dosegne što više postavljenih ciljeva, pozitivno su djelovale na tvorbu toga doba. Ma kojeg bili reda veličina i važnost, projekti se odlikuju domišljenošću, racionalnošću i onom jedinstvenom mjerom, kojom se uzor, inovacija, reprezentativno sumjeruje realističnoj svijesti sredine o sebi, proizvod koje je i dimenzijama i estetski uravnotežen urbani prostor nevelikog grada na rubu Monarhije. No osim toj autohtonoj interpretaciji uzora evropskog grada 19. stoljeća, koja zacijelo poniče iz tradicije, Zagreb svoju urbanu razinu zahvaljuje i tadašnjoj istinskoj i samora-

3

Podatke o izgradnji stuba dale su jedine u stručnoj literaturi Vanda Ladović i Nada Premerl, u studiji »O vizualnoj i komunalnoj opremi Gornjega grada i Kaptola u prošlosti«, u tematskom sklopu »Urbanitet« dvobroja 174+5 iz 1980. časopisa »Arhitektura«.

4

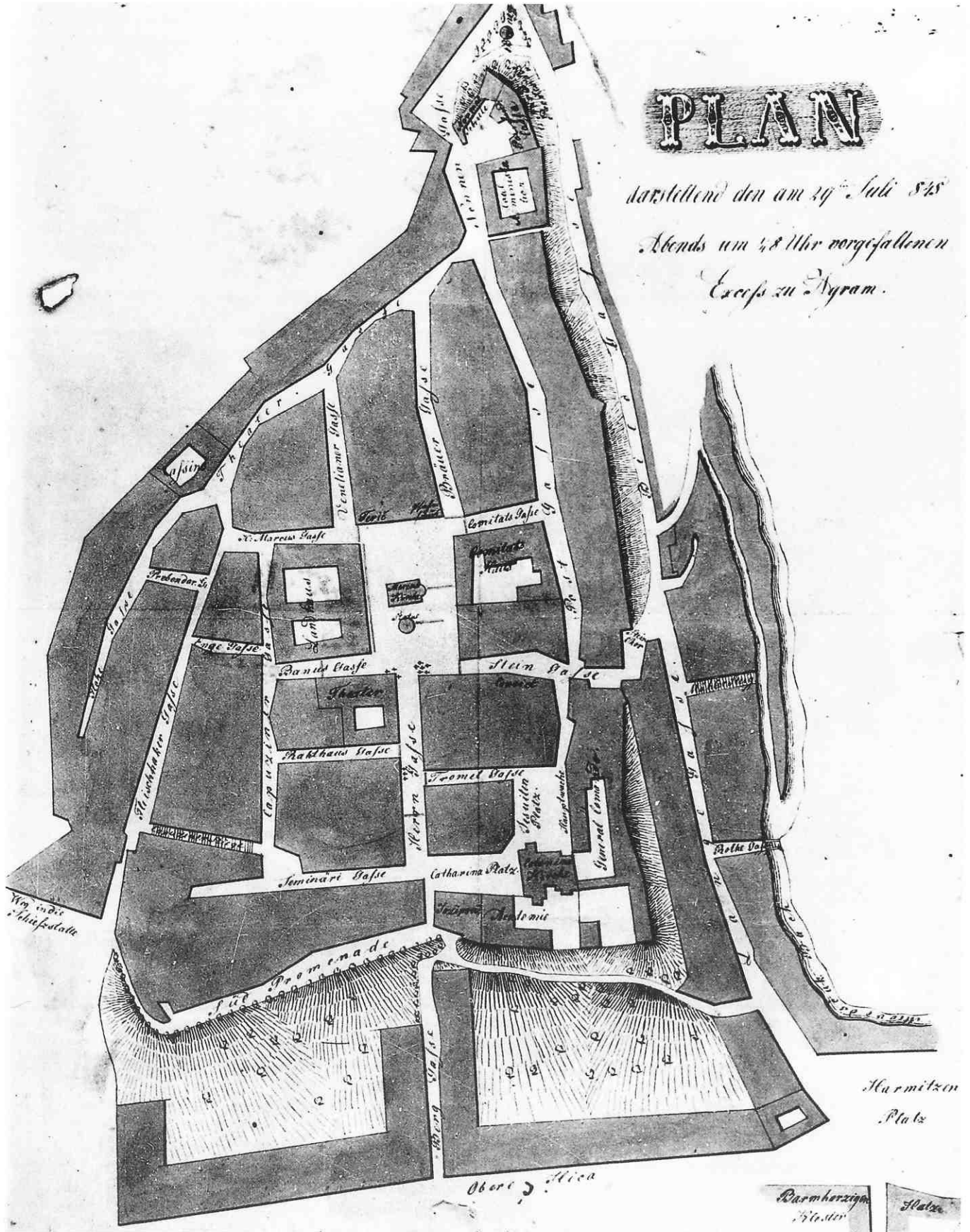
Pojam »Gründerjahre«, »Gründerzeit«, razvijen u njemačkoj povijesti i teoriji kulture »za vrijeme prividnog privrednog uspona u Njemačkoj 1871–1873« (Gerhard Wahrig, Deutsches Wörterbuch, 1977), čini se podobnim za obilježavanje sličnih društvenih i kulturnih procesa u Hrvatskoj sedamdesetih godina 19. stoljeća.

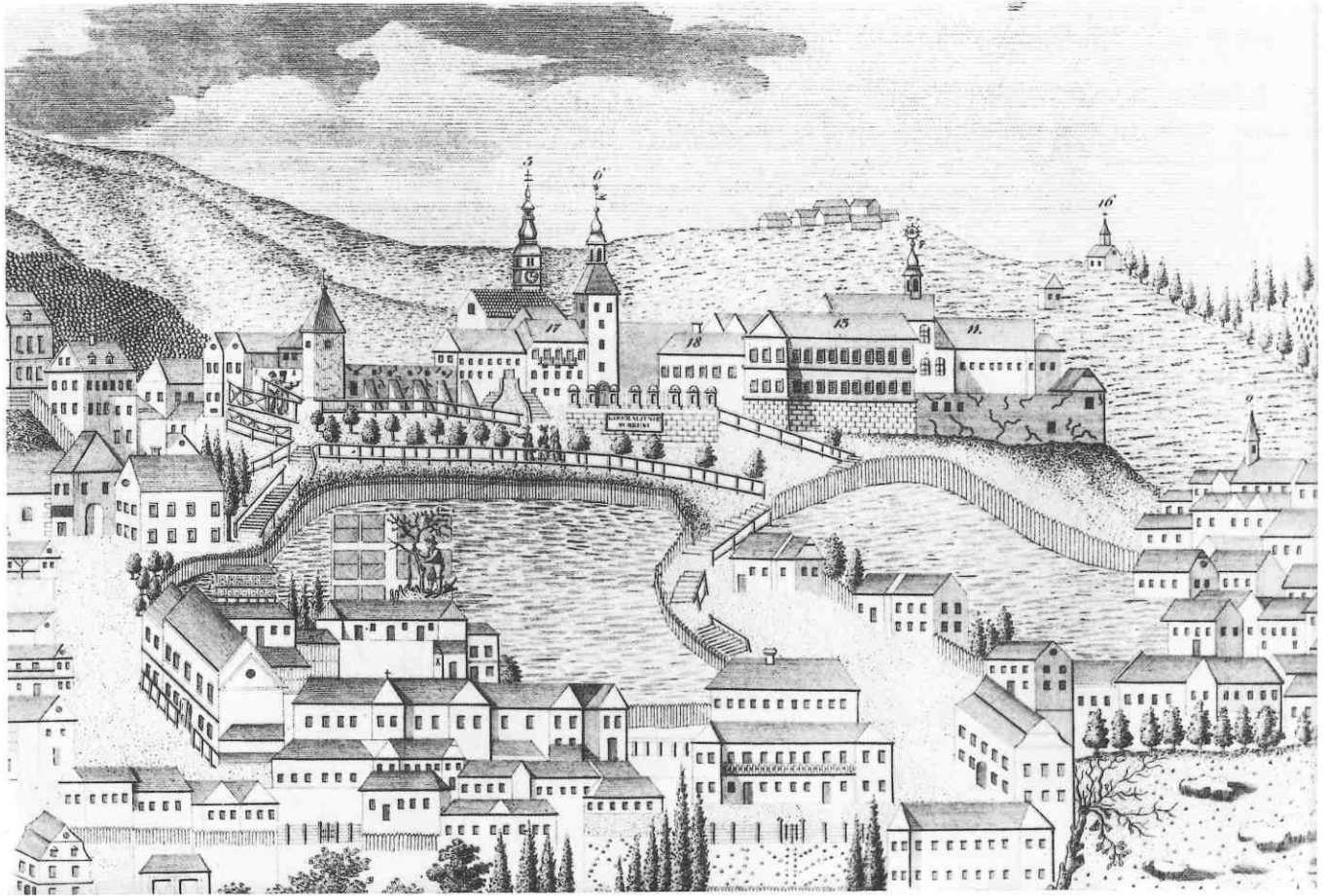
5

Navod prema spisu Kraljevskog namjesničkog vijeća od 30. 4. 1865. br. 7796/1161, Arhiv Hrvatske, Spisi Dvorske kancelarije, kutija 156.

PLAN

darstellend den am 29ten Juli 1845
Abends um 1/8 Uhr vorgefallenen
Excurs zu Agram.

zumljivoj pripadnosti evropskoj kulturi, koja se posreduje izravnije nego danas. Ona se, među ostalim, očituje i pažnjom prema detalju u realizaciji i održavanju prostora, koju pokazuju i gradska politika i stvaraoci prostornih struktura.

Neposredan i pričljiv, Lenucijev je tekst svjedočanstvo ne samo hibridnog inženjersko-artističkog habitusa svoga autora, nego upravo tog duha vremena.

»Prve stube, sagrađene samo od drva te ležeće razravno na zemlji, pokazale su se naskoro kao sasna neshodne, jedno što je drvo uslijed doticaja sa tlom brzo sagnjilo a drugo, što je izmjena pojedinih čestih veoma tegotna tako, da su stube uzprkos neprestanom popravku, bile uvijek nevaljane.

Nasta nužda da se o novom, boljem sustavu razmišlja. – Kad bi tražili primjera za monumentalne javne stube, ugledali bi se svakako u vječni grad Rim, pružajući svojim položajem za sjajem čeznućim carevom velikoga rimskoga carstva dovoljno zgode, da ga tim veoma zahvalnim sredstvom ukrase. Pomislimo si stube od mramora, razdieljene u razne odjele počivališti, te ukrašene krasnim balustradami, divnim kipovi i bujnom zeleni, uzpinjući se do kakove veličanstvene sgrade; kud i kamo ljepše arhitektonske slike.

Nu kad se pitamo, odgovara li ovo našim okolnostima, našim novčanim sredstvom i našem podneblju, tad se moramo odvratiti od ovih sjajnih primjera, te na druga i za nas shodnija sredstva pozornost obratiti. (...) Sastavljao se kamen sa drvom, željezo sa drvom a i sve troje u jedno i tako nastala današnji sustav.«

Lenuci je standardizirao elemente, postavio modularni sistem koji omogućuje njihovo komponiranje u svakoj topografskoj situaciji. U članku ne propušta upozoriti na prednosti – praktičnost i jeftinoću svoga sistema što se tiče i proizvodnje i gradnje, koje se ravnaju prema utvrđenom predlošku. Industrijski proizvedeni, dakle prefabricirani, dijelovi (željezni i drveni) mogu se naručivati u većim količinama, što je bjelodano ekonomično, a kultura obrtničkog rada, kojem montaža u to doba nije tuđ pojam ni proces, omogućivala je, kako pokazuju podaci, brzu i dakako jeftiniju gradnju.

Taj fleksibilan i varijabilan sistem, koji zastalno utvrđuje tehnički, higijenski i estetski standard za zagrebačke stube, jedinstven je kao *izum* i *intelektualni domet* tehničke kulture 19. stoljeća u Hrvatskoj. Podaci o njemu, o priznanjima i ugledu što ih je donio svom autoru ne javljaju se samo u službenim dosjeima Milana Lenucija, nego i u većini njegovih biografija u novinama i publikacijama.

Međutim, Lenuci je autor »sustava«, a ne i samog koncepta stuba, koji otjelovljuje tadašnje poimanje utilitarnog urbanog objekta, kao što su važne tvorbe urbane kulture Zagreba u 19. stoljeću često svojevrsno kolektivno djelo. Sam piše: »Javne stube sa željeznimi dostepnicama i drvenimi stepenicama zamislio je prvi sadanji gradski nadinžinir Melkus, a meni je pala u dio zadaća, ovu zamisao razviti, u današnji ju sustav složiti, te većinu zagrebačkih javnih stuba osnovati i izvesti.«

Rađanje te zamisli, a ujedno i povijest gornjogradskih stuba, osvjetljuje građa (zapisnici sjednica zastupstva; dokumenti o gradnji: nacrti, troškovnici, zapisnici licitacija i kolaudacija, građevni dnevnicu izvođača; projekti; karte) sačuvana u Historijskom arhivu Zagreba i Muzeju grada Zagreba, te onodobne novinske kronike.

Do sedamdesetih godina gotovo i nema spomena o stubama. Iz interpelacije zastupnika Vrbančića i Zlatarovića na sjednici zastupstva 20. listopada 1863. i njihovog upozorenja na »lošu gradnju skalinah vodećih kraj Horvatove kuće na potok« (Tkalčićevu ulicu) saznaje se tek, da se stube obnavljaju, a iz odluke i zaključka zastupstva 4. srpnja 1864. da se i uređuju. U povodu adaptacije kuće Ludovika Jelačića na Griču za gradsku realku i uopće uređenja promenade, odlučuje se tada, da se »na desnoj

strani kraj skalinah vodećih sa zdvercih u dugu ulicu posadi drveće« i potom zaključuje, da »kraj naznačenih skalinah buduće jeseni drveća posadena budu te da se u tu svrhu nagodi, ako to od potrebe bude, sa vlasnici medjajućih baščah«. 5. veljače 1865. rješava se na sjednici zastupstva tužba Klare Rudolf koja traži »da se odšteti za stobor porušeni joj uzduž njezinoga vrta prigodom gradjenja sto škalinah«; procjena te štete na plotu prepušta se samom načelniku, a spor bi se imao riješiti nagodbom.⁶

U obrazloženju regulatorne osnove koje datira mjesec dana prije tog spisa (11. siječnja 1865) spominju se u popisu važnih zahvata samo jedne stube u točki 8: predviđa se da se izgrade »nove stube od Sofijinog šetališta na kipni tèrg, na onom miestu, gdje biahu takve stube«.

Svi kasniji podaci iz sedamdesetih i kasnijih godina, kada se stube grade po novom konceptu i sustavu, daju na znanje da se – u duhu nove urbanizacije – zapravo *obnavljaju* stare vjerojatno srednjovjekovne komunikacije: stube, što ih u prvoj polovici 19. stoljeća bilježe malobrojni slikovni prikazi i tekstovi, a neki stari prolazi dobivaju sada i stepenice.

6

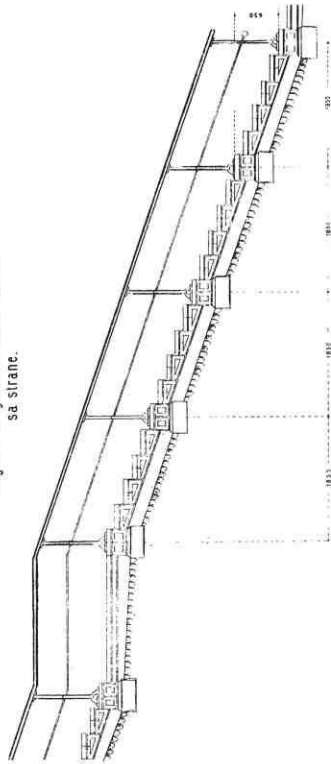
Ivan Ulčnik u članku »Ivan Havliček«, revija »Zagreb«, br. 1-2, 1941. iznosi podatak da su te stube bile popravljane (građene) 1857.

Sustav javnih stuba grada Zagreba.

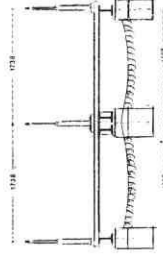
Viesti kluba inženira i arhitekta u Zagrebu.

Svezak 1. god. 1883, list 1.

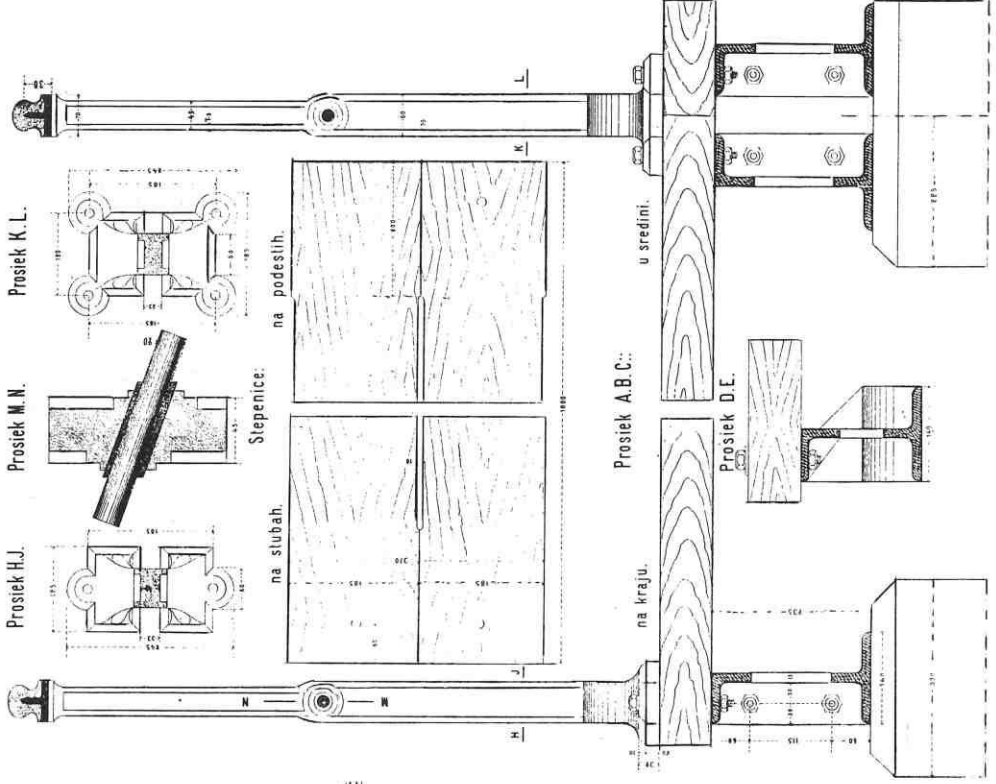
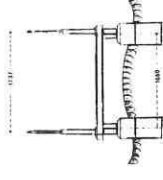
Pogled na jedan odjel stuba sa strane.

Prosek dvostrukih stubah.

Prosek jednostrukih stubah.

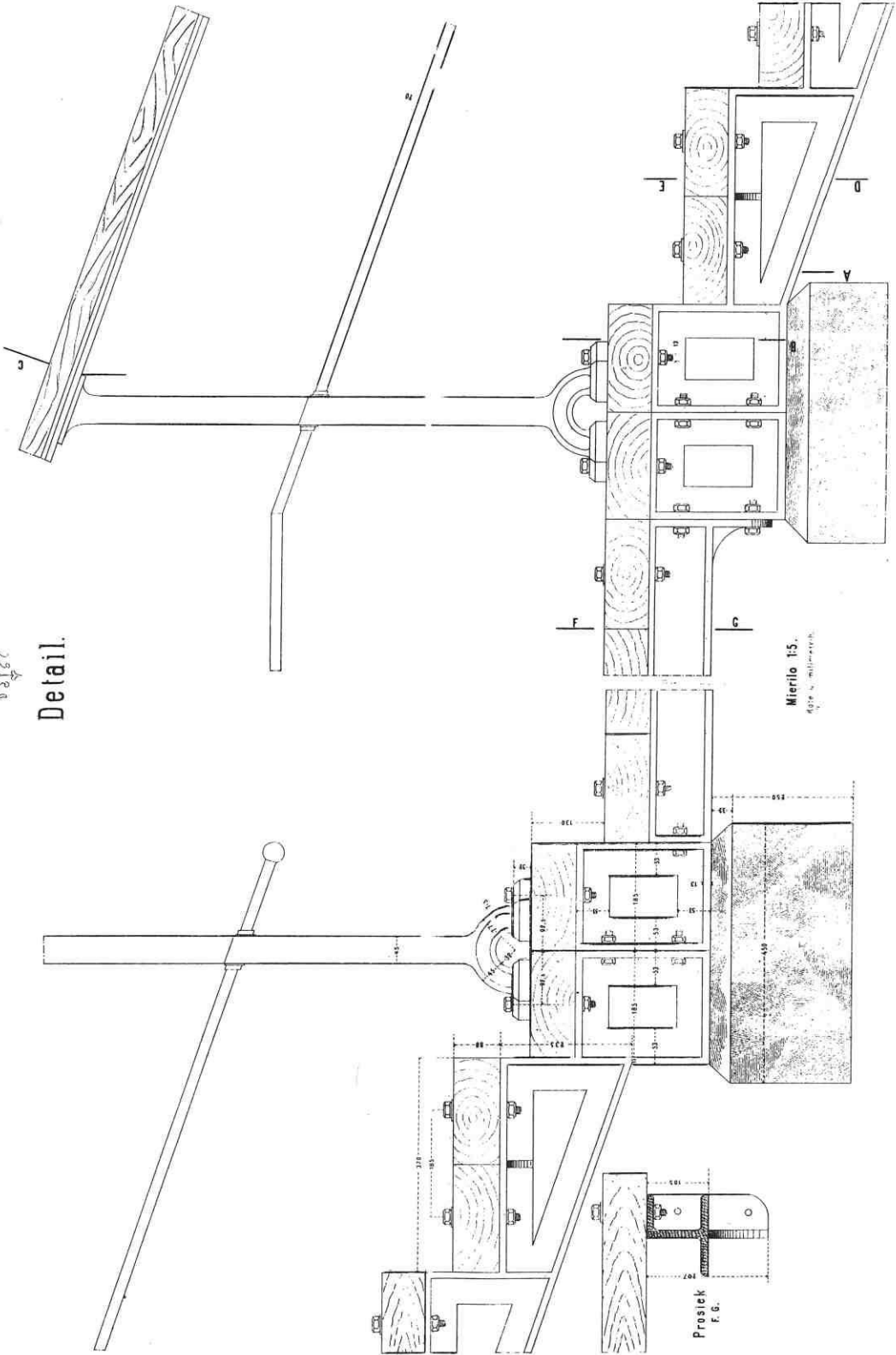
Mjerilo 1:5.

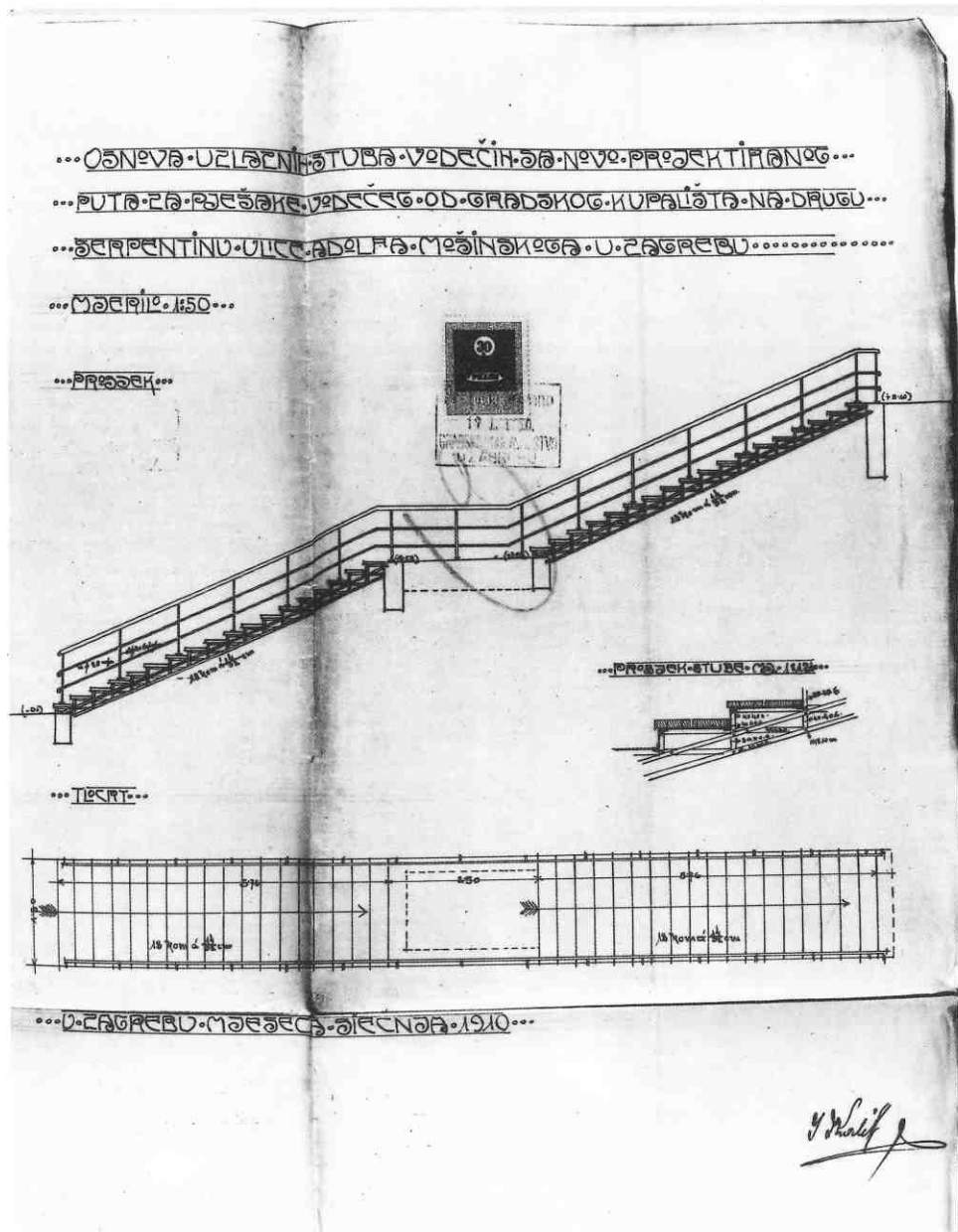
Svezak 1. god. 1883, list 2.

Sustav javnih stuba grada Zagreba.

Viesli kluba inžimira i arhitekta u Zagrebu.

Detail.

Poznata panorama Gornjega grada i Kaptola mjernika Josipa Szemana⁷ iz 1812. godine prikazuje tek stube južne strane, na novu Južnu promenadu, uređenu 1812. godine, kojom se prostorno autarkičan Gradec, kao uostalom i svi stari utvrđeni evropski gradovi u to doba, otvara širem području i povezuje sa svojim podgrađem.

Mihajlo Kunić, opširan i nekoliko godina aktivan kroničar razvoja Zagreba u razdoblju bidermajerske kulture, u svojim izvje-

štajima časopisu »Allgemeine deutsche Garten-Zeitung« potanko opisuje kako se taj proces integracije realizira i općinskim i privatnim naporima: ambicioznim, reprezentativnim vrtovima na južnim padinama, koji nisu samo poprišta intimnoga obiteljskog života, nego poprimaju značaj javnog prostora težnjom vlasnika da budu viđeni i pokazani – i sistemom uspona koji racionalno organizira prostor strmog brijega. Stube što kroz uljuden prostor padina vode na promenadu tada su nove: »Prije zasnivanja promenade bio je na tom brijegu jedan jedini nepravilan put i nekoliko je staza vodilo uzbrdo.« Kad je planiran brijeg i posadena aleja s akacijama na šetalištu, »uređena su četiri uspona, dijelom sa širokim stubama, dijelom s pošljunčenim puto-

7
Muzej grada Zagreba, inv. br. 1265.

vima« (br. 15, 12. 4. 1830). Novu situaciju Kunić opisuje potanko: trasu i oblikovanje stuba. No osim stuba Kunić sa svojstvenom bidermajerskom osjećajnošću opisuje i doživljajne mogućnosti što ih nude stube kao pješačka komunikacija, koja dopušta zastajkivanje, postepeno napredovanje, pružajući tako estetske senzacije vidicima na grad i okolicu, što pucaju iz visina. Kunić valorizira takav položaj i karakter stuba kao kulturnu odliku urbane sredine, koja ljepotom i udobnošću svojih reprezentativnih javnih prostora pruža u gradu nove okvire za društvenost i dokolicu mladog građanstva. No on samo ne poetizira zagrebački ambijent ilirskog razdoblja, kad estetizacija i njegovanje javnog prostora potvrđuju novu gradsku samosvijest, nego kao jedan

od prvih modernih urbanih kritičara upozorava i na sporst urbanizacije i akulturacije, na područja konflikata i žarišta prvenstveno socijalnih, stoga i urbanih problema, od kojih neka, poput Tkalčičeve ulice, zadržavaju uistinu višestoljetni kontinuitet.

»Kad bi se još samo regulirale vratolomne stube između Rudolfove i Felbingerove kuće, bilo bi dobro i udobno za publiku koja se uspinje i silazi. Tako su vratolomne nekada bile stube na brjegu između kuće gospodina doktora Kriegera i gospodina biskupskog knjigovode Kruesza: one su regulirane i dobro uređene«, bilježi o Sto stuba i o Kožarskim stubama (br. 29; 20. 6. 1834).

Desetak godina kasnije, 1845, uspone i stube prve polovice stoljeća »sagrađene od drva te ležeće razravno na zemlji« (kako ih 1883. opisuje Lenuci s distance nove generacije i njezinih civilizacijskih mjerila) bilježi plan Gornjega grada izdan u spomen srpanjskim žrtvama⁸. Kao stube naznačene su Kapucinske i »Mlinski uspon« na mjestu današnjih Malih stuba; kao Enge Gasse (Klanac) prolaz gdje su danas Tepečićeve stube; bezimene su komunikacije na mjestu današnjih Mlinskih stuba i dva uspona na Južnu promenu, dok je treći nazvan Berg Gasse (Bregovita ulica); nema ni stuba ni prolaza sa Sjeverne promene, ni njihova nastavka »Sto štengah«, ni Kožarskih stuba, iako one već postoje, jer karta prikazuje samo uže područje Gornjega grada.

Seдамdesetih se godina standardizira uređenje javnih prostora, pa i stube, a vijesti su o njima česte.

U ljetu (4. kolovoza) 1870. iz vijesti o licitaciji za uređenje svih stuba u Gornjem gradu nazire se podvig znatnije obnove i to uz neke nove elemente. Za stube »sa kamenim nasloni« natjecate-

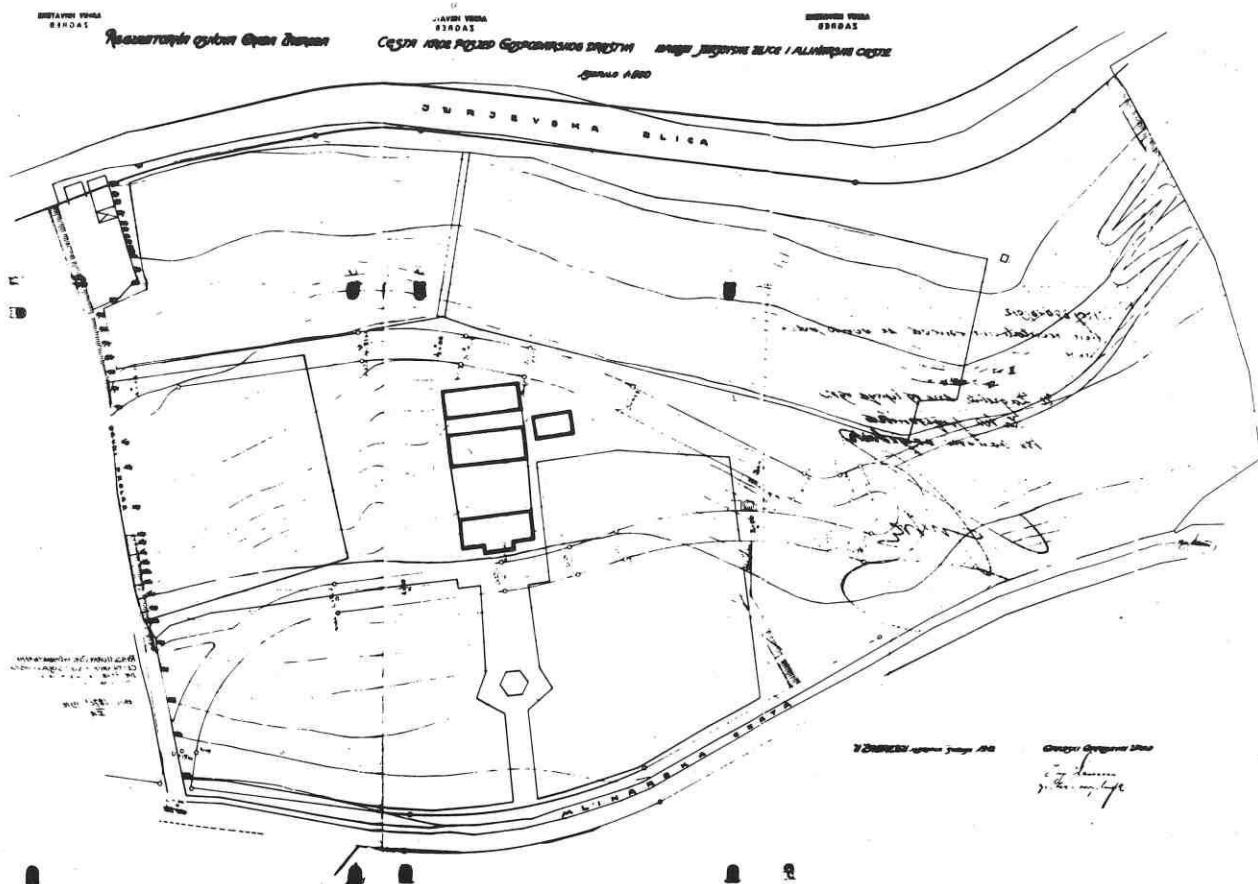
lji traže »još veći doplatk na fiškalnu cieniu nego kod prve jeftimbe«. Zastupnici zaključuju da se cijeli (očito Melkusov) elaborat vrati na razmatranje gospodarskom odboru, te da se »pozove još nekoliko vještakah graditeljnih, da se izjasne, da li namierene skaline sa kamenom podlogom odgovaraju svrši«. Neuspjeh dviju licitacija za radove potiče ih na zahtjev da mjerik sastavi »troškovnik za obične drvene skaline«. No čini se da je i ta investicija u nove drvene stube previsoka, jer na sjednici gradskog zastupstva 30. rujna 1870. »predlaže se troškovnik za drvene skaline u Gornjem gradu, te glede kojega se izvješća, da je predložio gospodarski odbor, da se ova radnja za sada odgodi. U tom obziru se ustanovljuje, da se imadu skaline već sada gdje su oštećene ili manjkave ispraviti, te da u tom gosp. odbor dalje posluje«.

U proljeće iduće, 1871, popravci su očito izvedeni, jer 3. svibnja zapisničar sjednice zastupstva bilježi: »Povjerenstvo ad hoc izaslano izvješćuje, da se skaline drvene popravljaju, samo glede 'Sto štengah' da treba napraviti osnovu za zavojni put, kojim bi se skaline imale izmieniti.«

Tek 1873. odlučuje se, da se stube napokon obnove i urede prema konceptu, što ga je Rupert Melkus nudio prije. 28. srpnja zastupstvo odobrava troškovnik »glede gradjenja novih skalinah

⁸

Plan darstellend den am 29ten Juli 845 Abends um 1/4 8 vorgefallenen Ex-zessu zu Agram. Muzej grada Zagreba, inv. br. 183.

od gornjega grada prema donjemu sa ukupnim troškom od 5.339 for. 14 novč., od koje svote otpada na željezne postranice iz hofa ukupno samo 2.251 for. 79 novč.«, a odobrava se i putni trošak – zbog toga sistemskog rješenja problema stuba (vjerojatno u Hof, gdje se u tvornici grofa Auersperga u to doba proizvode željezni dijelovi za javne stube u Agramu).

U svom oproštajnom govoru, o radu tzv. »Rauchovog magistrata«, što ga potpuno prenose »Narodne novine« 27. studenog 1873, gradski načelnik Stjepan Vrabčević napose ističe kako su »uredjene sve skaline«, a »nove, kamenite sa željeznim naslonom izpod kamenitih vrata prema Kukovićevoj kući«, te nabavljene »željezne postranice, da se stave kod svih gradskih skalinah, što će na njihovu trajnost i poljepšanje djelovati«.

Čini se, međutim, da to uređenje stuba nije ni temeljito ni dovoljno, jer se u elaboratu »Potrebe i prihodi grada Zagreba«, objavljenu 24. rujna 1874. godine, kojim se zapravo na javni uvid i raspravu stavlja dugoročan plan komunalnih investicija i prijedlog velikog zajma, kojim se predstavlja novo zastupstvo poneseno poletom nastupne godine bana Mažuranića, stube javljaju u odjeljku »najprešnije potrebe«. Predlaže se: »uredjenje skalinah iz donjega grada u gornji vodećih troškom od 10.000 fr., jer su sadanje skaline već vrlo trošne i jer se uređenje novih

više odgoditi neda.«

Sedamdesetih godina, u toj sretnoj eri Mažuranićeva banovanja, kada se i intenzivnom urbanizacijom i razvojem cijelog kulturnog života potvrđuje težnja za modernizacijom i uspostavlja novo urbano mjerilo Zagreba, grade se i stube: najprije na reprezentativnom javnom prostoru južnog dijela Gornjega grada, a tek zatim stube na istočnom kraju, prema Potoku (Tkalčičevoj) i Kaptolu.

U ljetu 1876. zastupstvu je prezentiran troškovnik i osnova za »skaline i kanal« od Kapucinske do Mesničke: te stare stube, prema zapisniku licitacije prihvaćenom 10. lipnja 1876, obnavlja Franjo Matiassi (kasnije Matijašević). Potkraj te godine »odbor za proračun grada Zagreba« na svojoj trećoj sjednici 25. studenog⁹ u raspravi o građevnim troškovima zahtijeva da se u budžetu 1877. predvide svote za »nove skaline« »na Strossmajerovo šetalište« i u »bregovitoj ulici«, te za »preuredjenje skalinah kod nar. doma« (na Vrazovu šetalištu). No godine 1877, kad se zastupstvu prezentiraju nacrt i troškovnik »za sagradjenje novih skalinah u bregovitoj« (7. lipnja), utvrđuje se da se zbog nedo-
9

Historijski arhiv u Zagrebu, spisi Gradskog poglavarstva Zagreba, br. 29883/pol.

statka novca grade samo stube u Bregovitoj – na račun stuba iz Strossmayerovog šetališta do Duge, gradnja kojih se odgađa za 1878.

I zastupnici i gradske službe smatraju očito izgradnju stuba važnom: tako se na sedmoj sjednici »odbora za proračun« 5. prosinca 1877,¹⁰ gdje se utvrđuje budžet za godinu 1878, prvi javlja dr Aleksa Vancaš s prijedlogom »da se uredi skaline izpod nar. doma i tako zvane 100 štenge, pa i one što vode iz Duge ulice uz Šnapovu kuću na Potok«, dakle stube na istočnoj padini, a izvjestilac poglavarstva podsjeća kako je za stube iz Strossmayerovog šetališta u Dugu već godine 1876. bila predviđena svota,

10 ... Spis naveden u bilj. 9.

koja je naknadno određena za gradnju stuba u Bregovitoj, ali nije utrošena ni za njih, jer su »kašnje osnovane te izvedene većim troškom nego što je bilo preliminirano«. Odbor prihvaća taj prijedlog i svotu od 2800 forinti »s razloga, što je na tih skalinah radi na Strossmayerovom šetalištu nalazećih se viših učevnih zavodah svaki dan uistinu velika frekvencija«. Daljnji tekst – što je prilično rijetko – kritika je građevne prakse: »Uvidiv odbor, da se skaline u bregovitoj ulici grade u najnesgodnije vrieme, za jesenskih i zimskih kiša, kojimi je medjutim ljetos poslužilo liepo vrieme, zaključuje predložiti grad. zastupstvu neka odredi: da se u ličbene uvjete stavi, da podhvatnik imade skaline sa Strossmayerova šetališta u dugu ulicu raditi i svršiti mjeseca kolovoza i rujna 1878. t.j. na djačke praznike.« Očito pod dojmom količine (i skupoće) planova za godinu 1878. dr Vancaš na osmoj sjednici

istog odbora idući dan ponavlja i »osobito preporuča da se po novom sustavu naprave željezne skaline iz kipne ulice na Potok, a one pod Nar. domom, ako se ne mogu napraviti od željeza neka se naprave od kamena ili drva, sve to je u tako lošem stanju da je na popravak njihov uprav škoda išta trošiti«. Ali odbor, koji se na to »iz kontovnika uvjerio, da skaline iz Kapucinske u mesničku ulicu, koje su dakle manje od sada predloženih, stoje gradsku občinu ne manje od 3312 for.«, zaključuje da se »za izmjenu odnosno uredjenje predloženih ovdje skalinah nevrštuje nikoja svota nego se predlaže, neka gr. poglavarstvo skaline ove dade i to na pravo vrijeme popraviti, u koliko se u pojedinih čestih postane nerabivimi«.

Za gradnju »Sveučilištnih stuba«, kako su stube iz Duge ulice na Strossmayerovo šetalište nazvane u odluci o preimenovanju većine gradskih ulica 1878. godine, postoje troškovnici, nacrti, »ličbeni i gradjevni uvjeti«, ponude i zapisnik očevida građevno-vatrogasnog odbora od 12. listopada 1878. One ipak nisu izvedene kako je planirao gradski građevni ured, o čemu svjedoče zapisnici sjednica zastupstva od 24. travnja i 30. kolovoza 1878. »Odjel skalinah koji vodi kraj sveučilišta do hodnika prema skalinama u dugu ulicu« nije izveden, jer »jedno nije neophodno potreban za prolaz i jer drugo nije moguće učiniti ga prema zahtjevom umjetnosti bez nerazmjerno velika troška i bez oštećenja drvoreda« (zasađena 1865). Predlaže se da se ušteda nastala restrikcijom projekata dozvoli za »sagradjenje novih stubah na Vrazovom šetalištu od financialne sgrade do Kipne ulice i izvedenje najnuždnijih popravkah zidinah i sgrade nalazeće se na tom šetalištu«, do kojih je toliko stalo dru Vancašu, inače stanovniku Opatičke ulice i gornjogradskom zastupniku. Na ljetnoj se sjednici zastupstva definitivno odbacuje novi projekt mjernečkog ureda za problematični ogranak »ondje, gdje se križaju putevi u dugu i bregovitu ulicu«, ali se ušteda ne upotrebljava za stube s Vrazovog šetališta.

U ljetu 1879. napokon su uredene stube sa Strossmayerovog šetališta. Štoviše – kako bilježe »Narodne novine« 31. svibnja: »Na brijegu Strossmayerova šetališta licem u bregovitu ulicu, podignut je ovih danah novi nasad od samih ružah, koji će, kad se razcvatu, po lici šetajućem, občinstvu pružati milovidan prizor.«

Tek 1879. godine, pošto je zastupstvu prezentiran nacrt i troškovnik »u pogledu novih sto stubah iz željeza i drva uz preinačenje kanala«, raspisana je licitacija za obnovu prvih stuba istočne strane Gornjega grada. U »gradjevnim i ličbenim uvjetima«, što ih je 21. lipnja potpisao Rupert Melkus, šef građevnoga gradskog ureda, precizno se određuje građa i naglašava da se izvođioci imaju točno držati nacrt: vjerojatno je već »sustav utvrđen«. ¹¹ Veoma aktivan gradski kroničar »Narodnih novina« opširno komentira zahvat 13. rujna 1879. »Tako zvanih 'sto stubah' koje vode iz Duge ulice na potok, porušene su prije nekoliko danah, te se sada grade ondje nove solidne stube poput onih,

11

Historijski arhiv u Zagrebu, Gradsko poglavarstvo, Građevni odjel, sign. 352. Stube izvode: Vjekoslav Heinzel (»tesarske i stolarske radnje«), Franjo Matiassi (»težačke, zidarske, klesarske«), a »željezni sastojci« naručeni su u tvornici Josefa Körösyja (Maschinenfabrik u Eisingenserei) u Andritz u Grazu. Körösy je stalni poslovni partner gradske općine, napose za potrebe vodovoda.

što se spuštaju sa Strossayerova šetališta. Tomu je bilo već krajnje vrijeme, pošto su dosadašnje stube sasvim trošne. Kako je preko 'sto stubah' velika pasaža, jer veže gornji grad sa potokom, kaptolom i Novom vesi, zadovoljit će se njihovom gradnjom velikoj potrebi. Nove su stube tako shodne i liepe, da će gradu zaista dolikovati.«

Stube s Vrazovog šetališta na Dugu ulicu, koje su produžetak Sto stuba i sastavni dio malog parka, izvode se tek 1880. kako svjedoče ponude, zapisnici licitacije i kolaudacije (16. veljače 1881).¹²

Godine 1880. molba Prve hrvatske štedionice da »u interesu poliešpanja grada« uključi u projekt svoje nove kuće u Dugoj ulici ulaz na Male stube i presvodi ga¹³ aktualizira gradnju i te komunikacije s Potokom. Pošto je Janko J. Grahor integrirao taj pro-

12

HAZ, GPZ, GO; sign. 352.

13

Zapisnik sjednice zastupstva 12. svibnja 1880. Kuću analizira i prikazuje opširno Ivo Maroević u knjizi »Graditeljska obitelj Grahor«, Zagreb 1968, str. 145 i sl.

laz u majstorski artikuliranu kuću na teškoj i nepravilnoj parceli, zastupstvo na sjednici 29. prosinca, nakon izvještaja o budžetu za 1881. godinu, upozorava da će se »1220 for. za gradnju skalinah iz duge ulice kraj Hofmanove kuće na mlinski potok« moći upotrijebiti tek »kad I hrvats. štedionica svoju kuću ondje do gradi«. »Narodne novine« od 12. listopada 1880. upotpunjuju tu informaciju: »Već od prije nevaljane, a sada tom gradnjom posve iskvarene stube, valjda će se još ove godine napraviti. I tu bi se po povoljnoj situaciji mogle stube u dva diela izvesti, da ne budu tako strme, kao što je onih 'sto stubah', gdje se to nije moglo postići. Da ne bude ovakav liepi prolaz opet depot nečistoće, budući da se one pribite ploče sa opomenom i strogom zabranom onečišćenja malo uvažuju, doista bi sada bilo vrlo shodno da se tu postavi pisoir (Ima li zanj mjesta? Ur.) Kad bi štedionica ovakvom za glavni grad pristojnom prolazu dala napraviti ogradu, kakav je na pr. pred kaptolskom pučkom učionicom, bio bi to ures ne samo stubam nego i samoj kući. Uz gvozdeni plot mogle bi se posaditi i kakve rastline.«

Treće stube iz Duge ulice na Potok, »Mlinske stube«, grade se kad i stube u »Klanjcu« (Tepečićeve) godine 1882. Četvrtog svibnja senator Hudovski, kao izvjestilac građevnog odbora zastupstva, izvještava zastupstvo o neuspjehu licitacije očito zbog prenriskih procjena radova: nudioci tesarskih i zidarskih radova zahtijevaju nadoplatu, za ličilačke radnje nije stigla nikakva ponuda, a za »željezne sastojbine« prihvaća se ponuda »tvornice alpskog društva prije Körösyja u Gradcu« (danas kompleks »Vost-Alpine«). Licitacija se ponavlja u ljeto 1883. kad se stube i izgrađuju.

Korpus gornjogradskih stuba time je uglavnom dovršen. Lenuci daje u svom članku 1883. godine podatak o »6 već izvedenih i dvije jur osnovane stube«. Godišnji izvještaji osamdesetih godina tek iznose podatke o popravcima i sistematskom održavanju. O nekim stubama koje su, kako pokazuju onovremene fotografije, izvedene prema Lenucijevu tipskom dizajnu (na Dolac, u Kamenitoj, prema Tuškancu), nisu sačuvani (ili pronađeni) podaci.

Daljnje nove stube grade se prigodom velikih radova na prelaganju potoka Medveščaka, istodobno s nizom regulacija za ulice u susjedstvu starog toka toga potoka: za Novu Ves i Kožarsku, te njihovo povezivanje novom ulicom kraj kapele Majke Božje sedam žalosti (osnovom od 5. lipnja 1899). To su Kožarske stube, imenovane tek 1900, »na željeznoj osnovi poput drugih javnih stuba i to s razloga što je javni prolaz kroz bivšu Petrovu kupelj iz redarstvenih obzira zatvoren«, kako objašnjava prilog uz troškovnik od 2. ožujka 1889.¹⁴ što ga je potpisao Lenuci, sada već građevni tehnički savjetnik.

¹⁴ HAZ, GPZ, GO; sign. 352. Iz spisa sa sign. 1323, koji sadrži projekt Slavka Mencera iz 1954, prema opisu situacije jasno je da stube nisu bile izvedene do Mlinarske, kako je projektirano 1898.

¹⁵ HAZ, GPZ, GO; sign. 352. Sačuvan je: položajni nacrt, poprečni i uzdužni presjek, te konstruktivni detalj s razradom Lenucijeva tipa. Odluka o gradnji stuba donesena je 7. svibnja 1906. na sjednici zastupstva, kad i odluka o regulaciji tog područja.

Stube na ostalim zagrebačkim brežuljcima grade se kad to zahtijeva njihova intenzivnija urbanizacija: tako civilni inženjer Gjurro Ehrlich projektira 1906. stube što vode na Šalatu¹⁵ (današnje Schlosserove stube), do kompleksa nove zemaljske bolnice koju Zagreb dobiva napokon nakon pola stoljeća molbi, zahtijeva i uvjeravanja: stube su dio kompleksne regulacije tog područja. Iz 1910. potječe nepotpisani projekt stuba »od grad. kupališta na drugu serpentinu Mošinskijeve«¹⁶ (Jorgovanićeve stube u Ulici V. Nazora) kao prečac u reprezentativnom predjelu vila; i te su stube povezane nešto ranijom gradnjom pučkog kupališta u tada još Josipovačkoj cesti. Godinom 1913. datirana je osnova: nacrt i tekst za stube iz Jurjevske u Mlinarsku,¹⁷ Becićeve stube, usred rezidencijalnog predjela. I one su dio regulacije cijelog predjela, naime projekta komunikacija na bivšem posjedu Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva između Mlinarske i Jurjevske ulice. Ta se osnova, što nosi br. 778/1912. gradskog građevnog ureda na početku 1914. godine odlaže ad acta zbog nedostatka sredstava iako se u tekstu predlaže – kao uvijek u ime štednje – da se za gradnju upotrijebe dijelovi preostali od pregradnje Sveučilišnih stuba i dijela stuba ispod Dvoranskog prečaca (očito: prema Ehrlichovu projektu). To je vjerojatno jedan od posljednjih projekata obilježen rukopisom i stilom projektiranja tvorca »sustava javnih stuba grada Zagreba«. 1912. je godine Milan Lenuci umirovljen kao gradski tehnički nadsavjetnik i predstojnik građevnog ureda. Projekti njegovih poznih godina bavit će se vizijama, a ne više »prešnim« i »neodložnim« potrebama grada. Njih će, kao što se to već sluti i iz teksta ovoga malog, pažljivo razrađenog rada, početi rješavati pripadnici druge generacije, drukčijih etičkih i estetskih načela: ili činovnici ili umjetnici, koji će strogo lučiti artističko od tehničkog u duhu modernog rascjepa unutar kulture svog doba.

Prijedlog obnove i uređenja 10. gornjogradskih stuba prezentiran je javnosti na 21. zagrebačkom salonu u sekciji Prijedlog i izložen potom u izložbenom izlogu Likuma u Dežmanovu prolazu i u izložbeno-prodajnom prostoru Turističkog društva Gornji grad. On uključuje: 1. konzervaciju, odnosno restauraciju sačuvanog oblika stuba, koji je realiziran prema projektima gradskog građevnog ureda u 19. stoljeću uz primjenu jedinstvenog, tipskog dizajna ili prema novijim projektima autora 20. stoljeća, koji pojedine stube oblikuju kao individualne cjeline, a isključuje sve parcijalne naknadne intervencije, odnosno popravke, što narušavaju oblikovnu i stilsku cjelovitost zamisli po kojoj su izgrađene. Za starije stube to znači temeljitu obnovu i konzervaciju drvenih, željeznih, kamenih i zidanih dijelova ili, ako je potrebno, njihovu zamjenu novim elementima po autentičnim sačuvanim nacrtima. Za novije stube to znači obnovu njihove arhitekture i posebnog dizajna opreme, kad je imaju, kao Zakmar-dijeve (Huge Ehrlicha) i Becićeve (Ivana Zemljaka);

¹⁶ HAZ, GPZ, GO; sign. 352. U zapisniku zastupstva od 5. travnja 1909. navodi se osnova i troškovnik gradskog građevnog ureda za stube br. 21863/1907.

¹⁷ HAZ, GPZ, GO; sign. 352. Projekt je dio regulatorne osnove za cestu i kolokret puteva, to jest današnju Mallinovu ulicu. Projekt iz 1934. nosi signaturu 87.

2. hortikulturno oplemenjenje;

3. novu informacijsku opremu.

Hortikulturni projekt Mire Wenzler izrazito je kompleksan: uspostavlja novu individualnost i identitet svakih stuba, a načinom njihova povezivanja s okolnim prostorom nudi elemente nove interpretacije zelenog okvira Gornjega grada kao *socijaliziranog* javnog prostora. To se prvenstveno tiče istočnih i južnih stuba, dugih i negdje zavojitih trasa koje uključuju veće prostore.

Troje stube što vode na Strossmayerovo šetalište ona shvaća kao komunikacijske, informacijske i estetske arterije što integriraju reprezentativni prostor promenade i padine s iličkim vrtovima. Njihov uži prostor oprema novim ili obnovljenim zelenim koprenama plemenitih penjačica na plohama podziđa ili ograda, klupama za odmor na duljim stazama i informacijskim plohama, različitih dimenzija na starim i nekim novim mjestima. Zelene plohe šetališta na padinama radikalno čisti od neodržavanog i stoga gotovo nepropusno gustog pokrova starog grmlja, ali ne izbacuje vrste što postoje nego ih upotpunjuje izborom novih i preoblikuje površine drukčijim rasporedom i kompozicijom. Ne zadirući u oblikovanje vrtova, tek preporuča akciju čišćenja od podivljalih guštara, oslobađanje sačuvanog, vrijednog stabalja nekada pažljivo hortikulturno uobličeni prostora kao estetskih naglasaka.

Otvaranjem prolaza kroz neke vrtove, napose one koji već, kao onaj iza kina »Lika« ili zapušteno dječje igralište između Tomičeve i Ilice,¹⁸ imaju poluotvoreni i javni karakter, Mira Wenzler nudi samosvojnu, neagresivnu interpretaciju zamisli pretvaranja prostora neposredno ispod brijega a iza iličkih kuća i dvorišta u javan prostor, koje su se postojano javljale u prilično radikalnim prijedlozima zagrebačkih arhitekata o ulici *paralelno* Ilici i ostajale tek na papiru zbog potrebe rušenja velikog broja objekata i oblikovanja nove ulične fasade, dakle, skupoće realizacije. *Poprčne* pješačke komunikacije Mire Wenzler¹⁹ integriraju u svoj javni prostor neposrednu okolicu vrtova i podvrgavaju je režimu i normama oblikovanja i održavanja takva prostora. One bi kao kapilarni sistem mogle vitalizirati i ujedno socijalizirati privatne vrtove, koji danas svojim stanjem ne iskazuju ni urbanu svijest ni disciplinu, a kamoli težnju individualizaciji i reprezentaciji, kakva je odlikovala one što ih je opjevao Mihajlo Kunić tridesetih godina prošlog stoljeća.

To isto načelo autorica razvija interpretacijom istočnih stuba, napose Felbingerovih (i u nastavku Prečaca), kao doduše strmog ali brzog prečaca iz Tkalčičeve i Kaptola na Gornji grad. Funkciji Felbingerovih, Kozarskih i Becičevih pridodaje novu: kičme novog parka, nastalog pretvaranjem uistinu monstruoznih guštara i smetišta dvaju susjednih vrtova (nekadašnjih kuća Bartola Felbingera i Franje Rudolfa)²⁰ u javne parkove sa serpentina-

18 Iza kuće br. 28 u Ilici; uređeno 1961/62. prema projektu Mire Wenzler.

19 Prostorom padina prema Ilici Mira Wenzler se već bavila u dva projekta: obnovom starih vrtova u prijedlogu »Grički vrtovi« izloženom na 15. zagrebačkom salonu 1980. i u hortikulturnom projektu uređenja Rokovca – vrtova padina između Dežmanova prolaza i Britanskog trga, kao dijela arhitektonskog projekta Branka Horvata, iz godine 1985, izloženom na 20. zagrebačkom salonu.

ma, s oslobođenim visokim drvećem i novim kompozicijama niskog raslinja. Slično zamišlja i Kozarske stube, u još širem parku s jedinstvenim vidicima, što odatle pucaju na istočne obronke široke medveščačke udoline, koji oprema klupama na odmorištima. Najistočnije gornjogradske stube, Becičeve, izričito povezuje s vitalizacijom romantičnog podivljalog parka što seže do relativno uređenog Jurjevskog groblja i osnovne škole u Mlinarskoj ulici i na mjestu nekadašnjeg Schönbacha, Lepe Vesi, glasovitog a nestalog engleskog parka, poprišta društvenog života i dokolice Zagreba 19. stoljeća, nudi viziju homogenog, iako raščlanjenoga a kultiviranog zelenog okvira urbanizirane kose. Razrada pojedinih njegovih dijelova mogla bi naglasiti spomen na Lepu Ves, to više što žive pojedine skupine njezinih visokih, plemenitih stabala.

Težeći upravo hortikulturnoj revitalizaciji zagrebačkih zelenih prostora, Mira Wenzler i tu, i drugdje, još uvodi mnoštvo autohtonog bilja starih vrtova, pa i neke rijetke i zaboravljene vrste. One posebno estetizirajuću funkciju poprimaju na stubama u uskim prolazima, koje su, kao Kapucinske i Tepečičeve unutar Gornjeg grada ili Male i Mlinske stube između Kozarske i Radičeve ulice, omeđene visokim zidovima kuća, ograda ili podziđa. Ondje kao penjačice, od kojih neke nose i cvjetove, oplemenjuju plohe, koje svakako zahtijevaju prethodnu obnovu. Negdje ih autorica naprosto izvlači iz vrtova i prebacuje preko njihovih zidova; drugdje po stubama sadi nove, omogućujući njihovo širenje u susjedstvo, pridajući raslinju ulogu povezivanja prostora padina. Na tim stubama, što prolaze kroz gusto urbano tkivo, predviđa više informacije: poštujući običaj Povijesnog muzeja Hrvatske da na Kapucinskim i Tepečičevim stubama malim oglasima upozorava na svoje postojanje i povremene izložbe, ona predlaže redizajn neuglednog panoa, a u tamnom Klanцу, gdje bilju nema života, prostrane zidne plohe nudi slikarskim intervencijama.

Na Mlinskim stubama proširuje prostor intervencije apelom za obnovu malog parka prema iskrivljenom i iznevjerenom Zemljakovom projektu i ulaskom u Kozarsku, gdje uz visoko podziđe sadi grmlje, penjačice i skupine stabala. U drugi dio Kozarske, ispod Malih stuba, ulazi manjim i strožim izborom bilja i težeći stilskom jedinstvu predlaže redizajn: omekšanje i obogaćenje malog, nedavno uređenog nasada oko Cesarčeva spomenika i oploćenog ulaza u Kozarsku. Mira Wenzler tim svojim vizijama aktualizira zaboravljeno pitanje Kozarske ulice, višestruko rasječene, trošnih kućeraka, samosvojne ambijentalne privlačnosti i habitata, prepuštena isključivo primitivnim, negdje uspješnim i svakako simpatičnim privatnim inicijativama.

Hortikulturni projekt uređenja stuba Mire Wenzler, koji uključuje, iako fragmentarno, i viziju uređenja cijelog zelenog, zaštićenog okvira Gornjega grada, odiše povjerenjem u mogućnosti socijalizacije prostora i njegova zračenja: kulturnog i estetskog. Artikulacija toga prijedloga omogućuje postupnost realizacije i animacije svih korisnika prostora. On je realističniji od mnogih arhitektonskih koncepata, a ekološki i estetski podobniji za čuvanje povijesnog identiteta Gornjega grada: ne unosi u njegovu strukturu nove kvantitete, nego kvalitete.

